

Rafael Roca (ed.), *Ser invisible. Testimonis literaris i documentals femenins*, Catarroja / Barcelona, Afers, 2023, 342 p., ISBN 978-84-18618-44-4.

Quan en 1938 Virginia Woolf va afirmar a *Tres Guinees* que, com a dona, no tenia país, sinó que el seu país era el món sencer, ho va fer amb una clarividència esbalaïdora. Amb aquestes paraules, Woolf mostrava la seua oposició al patriotisme bel·licista en les albrors de la Segona Guerra Mundial i es posicionava en contra de la participació de les dones en la guerra. Però la seua frase és ahora expressió del caire universal sobre l'experiència femenina. I és que, al llarg de la història, la visió androcèntrica del món no només ha determinat *com* recordem, sinó també *allò que* recordem. En aquest sentit, ser dona ha esdevingut en totes les èpoques causa de marginalitat i de discriminació. Les estructures de poder que han controlat la narrativa oficial han condemnat el subjecte femení al silenci. Afortunadament, d'un temps ençà, la recuperació d'aquestes veus ha sigut i continua sent una prioritat, palesa fins i tot a la Convenció sobre l'Eliminació de totes les formes de Discriminació contra la Dona signada pels estats membres de les Nacions Unides el 1979.

Ser invisible. Testimonis literaris i documentals femenins (Afers, 2023) es perfila com un llibre contra l'oblit. Aquest volum, editat pel professor Rafael Roca, s'emmarca dins de les investigacions dutes a terme en el projecte «Violència de gènere i identitats: edició i estudi de documentació valenciana per a la construcció de biografies marginals II (s. XVI-XVII)» i pretén, precisament, acabar amb la criptogínia que ha contribuït a l'ocultació dels referents femenins al llarg de la història. Les catorze aportacions que conformen aquest llibre ofereixen una estampa ben heterogènia i coral de la situació de la dona entre els segles XIII i XXI als territoris catalanoparlants, evidenciant ahora, però, una sèrie de constants subjacents a totes les èpoques, com ara la centralitat de la violència i les dificultats afegides en el procés d'autoafirmació i autodeterminació que es dedueixen de la condició femenina.

El volum s'enceta amb la contribució de Josep E. Rubio, que ofereix al lector una panoràmica de la presència de la dona a l'obra de Ramon Llull. L'autor descobreix tot un miratge de mencions sobre el subjecte femení als textos lul·lians, que van des de la formulació teòrica de l'Art fins als personatges d'Aloma i Natana al *Romanç d'Evast e Blanquerna*, passant pels *exempla* retratats a l'*Arbre de la ciència*. Tot i que la presència de la dona en l'Art és eminentment abstracta —i, com assenyala Rubio, pràcticament nul·la—, la individualitat amb què Llull concep alguns dels seus personatges literaris femenins i els trets que els hi confereix l'aparten fins a un cert punt dels seus contemporanis. D'aquesta manera, i sense en cap moment separar l'autor del seu context ni caure en anacronismes, Rubio ens mostra el paper que Llull atorga a la dona als seus textos, el qual esdevé molt més important del que *a priori* pugua semblar.

De la ficció i l'àmbit filosòfic, la següent aportació, ens trasllada al marc històric del segle XIII. Granell Sales investiga les tres esposes de Jaume I, Elionor de Castella, Violant d'Hongria i Teresa Gil de Vidaure, amb l'objectiu d'aclarir si, a partir de la documentació i dels textos històrics que ens han arribat, és possible parlar d'una memòria particular i distingida d'aquestes dones, o si, per contra, la seua imatge està supeditada al seu paper auxiliar al matrimoni i a la seua funció reproductora. Mentre que els casos d'Elionor i Teresa no deixen cap dubte del caràcter pragmàtic dels seus casaments, el de Violant, en canvi, és molt més ric en matisos. Com mostra Granell Sales, el record pòstum d'aquesta reina està marcat per la seua presència durant la conquesta del regne de València i a les negociacions diplomàtiques amb Alfons de Castella i l'infant Pere de Portugal, cosa que ha fet transcendir així el paper que tradicionalment s'assignava a la dona.

Precisament, la memòria femenina s'erigeix en una de les qüestions centrals al llarg del volum i subjau així mateix a la investigació de Marinela Garcia Sempere. En el seu cas, l'objecte d'estudi el conformen les històries de santes presents a la traducció catalana de la *Legenda Aurea*, l'anomenat *Flos sanctorum* o *Flos sanctorum romançat*. Parant atenció als relats hagiogràfics femenins afegits a les versions catalanes d'aquest compendi, Garcia Sempere analitza quin tipus d'informació transmeten aquests textos sobre la situació de la dona en la societat medieval i de començaments de l'edat moderna. Malgrat que moltes d'aquestes biografies evidencien el caràcter rupturista de les seues protagonistes i mostren la seua iniciativa i valentia per enfrontar-se als seus malfactors, la freqüència amb què els abusos d'autoritat i les violacions s'esmenten resulta més que reveladora sobre la violència continuada exercida contra el subjecte femení en aquesta època.

Amb la següent contribució del llibre viatgem a l'altra vora del Mediterrani, concretament al Nàpols del *Quattrocento*. Capilla Aledón recupera la figura de Lucrezia

d'Alagno, o *madama* Lucrezia, amant d'Alfons el Magnànim durant més de setze anys, i ho fa des d'una perspectiva triple. L'autora s'aproxima a aquesta dona a partir dels testimonis de la literatura cortesana de la segona meitat del *Quattrocento* i les fonts històriques primàries, per a, posteriorment, contrastar la imatge obtinguda amb la documentació i els fets històrics que es coneixen de la seua persona. De la suma de totes aquestes perspectives naix el record d'una dona omnipresent a la societat napolitana del segle xv, que va exercir una forta influència sociopolítica a la seua època, però que va caure en l'oblivió més absoluta després de la mort del Magnànim. Així i tot, malgrat la *damnatio memoriae* a què la van condemnar els hereus del monarca i els autors humanistes, Capilla Aledón ens mostra com el record de Lucrezia ha perviscut i arribat fins als nostres dies gràcies a la tradició popular.

Del Nàpols aragonés del segle xv fem un salt a la València de la mateixa època. Vicent Josep Escartí ens ofereix un estudi detallat del cas judicial de Margarida Borràs, primera dona transgènere documentada a València, menyspreada a la seua època i condemnada al silenci per la historiografia fins pràcticament als darrers anys del segle xx. Escartí fa un repàs per les fonts històriques que documenten el cas de Margarida davant la justícia per tal de mostrar que la pena imposada en aquesta mena de casos no només complia una funció exemplar, sinó que buscava humiliar i, en darrera instància, negar la identitat de gènere de la persona condemnada. Davant aquesta situació, la recuperació de la seua memòria ha estat un procés redemptor que ha transcendit l'àmbit acadèmic i ha retornat a aquesta dona el lloc a la història que es mereix.

El cas de Margarida Borràs és, sens dubte, expressió de la brutalitat i la violència física perpetrada contra la dona al llarg dels segles, però és també un exemple paradigmàtic de violència simbòlica, palesa en l'ocultació de la seua història. Aquest doble vessant queda igualment reflectit en el següent capítol del volum, que ens endinsa en les penombres i el rastre de sang que el Sant Ofici ha deixat al seu darrere. A «*Otras veces lloravan*. Presoneres de la Inquisició de València», Toldrà i Vilardell explora el dia a dia de les dones empresonades per la Inquisició a València en el segle xv; una aproximació més que rellevant, sobretot si tenim en compte el caire masculí i patriarcal d'aquesta institució. Mitjançant exemples de testimonis de les captives, així com de terceres persones, l'autor no només il·lustra la naturalesa variada del seu confinament, sinó que també incideix en les condicions materials i el sistema de tortura exercit contra aquestes dones, els quals de resultes desencadenaven tota mena de malalties físiques i mentals que contribuïen a doblegar la moral i trencar l'esperit de les presoneres. De manera similar, Mompó Navarro estudia l'impacte de la Inquisició en el dia a dia d'una dona. L'autor fixa la mirada en el cas particular de Beatriu Català. Si bé mai no va ser empresonada, la seua pertinença a una família conversa la va fer sospitosa en més

d'una ocasió de pràctiques heretges, de manera que va haver de sotmetre's a diversos processos inquisitorials al llarg de la vida. La seua història il·lumina indubtablement la persecució i la vigilància perpètua a què estaven sotmesos els jueus conversos a la València de començaments del segle XVI.

Per la seua part, Terol i Reig rescata la biografia de Beatriu Just, trobada morta per suïcidi a Ontinyent l'any 1527, i ofereix una relectura de la seua mort a partir de l'acta judicial de defunció. Si bé aquest document es caracteritza pel seu contingut eminentment processal, Terol i Reig denuncia alhora que la criminalització del suïcidi, considerat no només un homicidi contra un mateix, sinó també un pecat, implica l'erradicació de qualsevol record de la difunta de la memòria col·lectiva. Però aquest no-res que envolta les circumstàncies vitals i de mort de Beatriu és també conseqüència de l'anonimat i la invisibilitat de la dona al llarg de la història, un fet per al qual «la realitat documental n'alça acta de manera rotunda i incontrovertible» (Terol i Reig 2023: 176). Així i tot, cal dir que n'hi ha també excepcions. Precisament, María Luz Mandingorra Llavata analitza amb la seua contribució el cas d'un arxiu personal del segle XVI on la titular era una dona: Àngela Bosch i de Llucerga; una anomalia per a l'època si atenem l'hegemonia masculina en el món escrit i les poques ocasions en què les dones adquirien visibilitat en qüestions relacionades amb la gestió administrativa. L'estudi, acompanyat d'un apèndix on es presenta una edició parcial de l'inventari de béns de la propietària de l'arxiu, incideix en les eines emprades per tal de preservar els documents de manera ordenada, un fet que porta Mandingorra Llavata a concloure que ens trobem davant el cas del naixement d'un arxiu nobiliari.

Avançant un poc en el temps, Baixauli Juan rescata un testimoni de no-normativitat de gènere de la València del segle XVII. En aquest cas, l'objecte d'estudi és Josep-a Gallart, una sogorbina que es traslladà a València per a entrar a treballar a una casa com a serventa i, amb el temps, esdevingué sastre. Baixauli Juan estudia aquest cas d'intersexualitat, un «viatge d'anada i tornada» (Baixauli Juan 2023: 213), posant-lo en relació amb altres casos similars de l'època. D'aquesta manera, l'autor evidencia que les identitats no-normatives i la diversitat sexual eren fenòmens molt més freqüents a la monarquia hispànica dels segles XVI i XVII del que es pot pensar.

Amb les contribucions restants del volum passem de textos i documents que parlen sobre subjectes femenins o identitats no-normatives a relats escrits per mans femenines. Tant Emilio Callado Estela com Rafael Roca rescaten dos casos de testimonis conventuals. D'una banda, Callado Estela se centra en l'obra cronística de Sor Manuela Millá, religiosa del convent del Corpus Christi de Vila-real que entre 1808 i 1813 documentà la Guerra del Francès. La crònica s'estructura al voltant de les tres ocasions en què les residents del convent van haver d'interrompre la seua clausura. Sor

Manuela Millá —per aquells dies ja priora— va relatar l'experiència i les dificultats trobades durant l'èxode forçós, així com després del seu retorn, cosa que ha contribuït d'aquesta manera a la preservació de la memòria comunitària col·lectiva.

D'altra banda, Roca estudia la condició de marginalitat de les dones i xiquetes a la València vuitcentista a partir del testimoni llegat per les Oblates del Santíssim Redemptor a la «Crónica del Asilo del Corazón de María». El document arreplega l'activitat d'aquestes monges entre 1877 i 1904, que donaren asil a València i a Alaquàs a moltes xiquetes en risc d'exclusió. Els tres relats que ens refereix Roca són narracions d'invisibilitat; xiquetes aproximadament de deu anys afectades, bé de manera directa o indirecta, per les xarxes de prostitució de l'època. Els testimonis arreplegats per Sor Rosario són a la vegada mostra de la important tasca duta a terme per les religioses i de la falta d'implicació de la societat en aquests casos, i descobreixen alhora el potencial de l'educació com a eina per a rectificar una vida mal conduïda.

Amb les dues últimes contribucions del volum ens endinsem de nou en el món literari. Ester Aguilar Miró recupera la veu de tres poetes rosselloneses dels segles xx i xxi, Simona Gay, Renada-Laura Portet i Colette Planas, per tal d'abordar la seua obra des de l'ecocrítica feminista. L'anàlisi detallada de la natura i els paisatges en una selecció de poemes permet a Aguilar Miró constatar la transversalitat que impregna l'obra poètica d'aquestes autores, que aconsegueixen superar les fronteres lingüístiques, territorials i de gènere mitjançant la imbricació del jo poètic amb el paisatge.

Finalment, Katuscia Darici tanca aquest volum i ens porta fins a l'actualitat de la mà de Najat El Hachmi. Al centre de l'estudi es troba l'assaig publicat per l'escriptora catalana d'origen marroquí en 2019, *Sempre han parlat per nosaltres*, on concorren temes claus de la seua escriptura, com ara la importància d'assumir una veu pròpia, però també la denúncia de les injustícies, de la invisibilitat estructural de la dona i el seu confinament a l'espai domèstic. Darici fa repàs dels referents literaris principals d'El Hachmi per tal de mostrar com la lectura d'escriptores tant catalanes com marroquines li ha permès constatar la universalitat del masclisme i reivindica interpretar la seua obra transcendent l'etnicitat a partir dels aspectes certament universals que implica la condició de dona.

Comptat i debatut, *Ser invisible. Testimonis literaris i documentals femenins* es presenta com un volum d'interès tant per al lector especialista en matèries filològiques i històriques com per a un públic general. Els testimonis i les figuracions de feminitat recollits en aquest compendi evidencien la violència estructural a la qual la dona ha estat sotmesa al llarg de la història, ens parlen de marginalitat, d'invisibilitat, fins i tot de supressió i mort. Són, en altres paraules, un clar exemple de la influència de les instàncies de poder a l'hora de silenciar tot allò que no conforma la norma. Però les

històries rescatades són també testimonis de resistència, de supervivència i de superació. La suma de tot plegat fa d'aquest llibre una aportació més que necessària en la lluita per la igualtat i ens recorda que encara queden moltes històries per traure a la llum.

MIREIA VIVES MARTÍNEZ
Universitat de València
mireia.vives@uv.es
ORCID 0000-0003-1723-5511